

کتیبه‌های آجری خط کوفی در هنر معماری سده ششم هجری (گنبد سرخ مراغه - دوره سلجوقی)

یوسف بیگ باباپور

درآمد

برج یا گنبد سرخ که در افواه مردم آذربایجان به گنبد قرمز معروف است، در قسمت جنوب غربی شهر مراغه واقع شده که میان پنج بقعه^۱ مراغه قدیمی ترین می‌باشد. بنایی است مربع به ضلع قریب پنج متر، گنبدی مقرنس دارد که هنوز باقی است. در سالف ایام سقفی به شکل هرم مئمن داشته که جز قسمت سفلی آن چیزی برجای نیست. این بقعه مرکب است از اطاقی که بر سکوی بلندی قرار دارد. در میان سکو دخمه یا زیرزمینی ساخته‌اند که پایه‌های طاق آن از جانبی بر دیوار تکیه دارد و از طرفی بر ستون مربعی (به ارتفاع حدود ۹۰ سانتیمتر و به ضلع ۶۰ سانتیمتر) که در وسط دخمه نصب کرده‌اند. این دخمه به هیچ‌وجه به اطاق بالا راهی ندارد. در آن از بیرون به جانب مشرق باز می‌شود. جلوخان (ایوان) گنبد به سمت شمال است. نظر به استحکام بنا به واسطه ستونهای زوایا تمام جلوخان مثل این است که قاب درگاه باشد این بیان را روشن می‌کند.

درگاه در زیر طاقی با تناسب قرار دارد و بر فراز آن بدنه پر نقش و نگاری است که اطرافش را یک کتیبه کوفی احاطه نموده است، در بالای هلال درگاه کتیبه کوفی دیگری وجود دارد.

سکو را از سنگ تراش بالا آورده‌اند، سر ستونهای زوایا و همچنین سر ستونهای کوچکی که در هر ضلع گنبد تکیه‌گاه طاق نمائی محسوب می‌شود از سنگ است.

سه پهلوی شرقی و غربی و جنوبی گنبد هر یک دارای دو طاق نمایی آجری با طرح‌های تزئینی و سرتاق منقش تخمیری است. پهلوی شمالی که مدخل اطاق بالا در آن تعبیه شده، دارای یک طاق نمایی جالب

عمیق است که بالای آن با نقش و نگار تخمیری و کاشی‌های ساده آبی رنگ متداول دوره سلجوقی تزئین یافته است و از لحاظ تزئین با کاشیکاری آبی رنگ و آجرکاری و گچ‌بری ظریف و کتیبه کوفی آجری و نقش و نگارهای گوناگون جلوه خاصی به این بنا داده است.

از امتیازات مهم تزئینی این بنا اختلاط کاشی فیروزه‌ای و آبی در زمینه آجری و همچنین گچ‌بری و نقوش هندسی آن است.

چهار روزن در اطراف باز می‌شود که از داخل چون نگاه کنیم در ریشه گنبد واقع است و از خارج چون بنگریم در چهار جهت دایره قرار گرفته است که سقف را بر آن افراشته‌اند.

تاریخ و معماری بنای گنبد سرخ

از کتیبه‌های موجود در گنبد سرخ مراغه تاریخ و معمار گنبد سرخ کاملاً مشخص است. در جبهه شمالی و بالای سر در گنبد سرخ کتیبه‌ای که از آجرهای تراشیده شده قرمز نوشته شده، تاریخ بنا را مشخص می‌سازد. خط این کتیبه به خط کوفی است و در آن به عربی تاریخ بنا این چنین نگاشته شده است:

«بنی المشهد فی الحادی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خمسمائه».

یعنی ساخت این محل دیدار در سال ۵۴۲ هجری قمری می‌باشد. آجرهای کتیبه کمی کمرنگتر از آجرهای دیگر انتخاب شده و به همین علت است که کاملاً مشخص شده و به چشم می‌آیند.

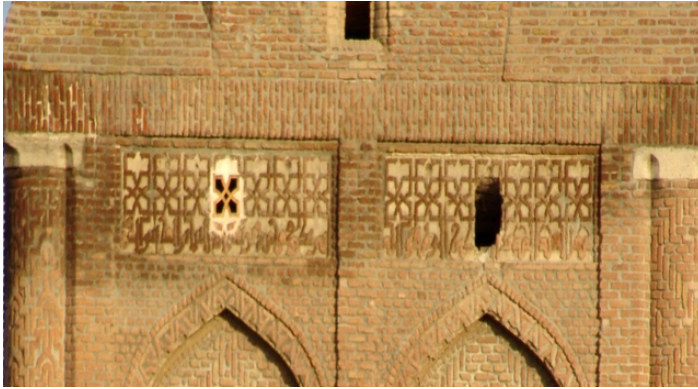
نام معمار و سازنده بنای گنبد سرخ در قسمت غربی بنا آمده است. کلیه کتیبه‌های موجود از آجرهای تراشیده قرمز می‌باشد که اندکی روشن‌تر از کاشی‌های زمینه‌اند. در کتیبه قسمت غربی در دو سطر مجزا به خط کوفی چنین نوشته شده است:

«عمل العبد المذنب الراجی الی عفوالله، بنی بکر محمد ابن بندان البنا المحسن المعمار».

این کتیبه بدین معنا است که این بنا به دست بنده گناهکار و امیدوار به بخشش الهی بنی بکر محمد پسر بندان بنا پسر محسن معمار ساخته شد.

بنی بکر محمد فرزند بندان البناء و جد پدری اش معماری به نام محسن معمار است. با توجه به سبک کار این معمار کاملاً واضح است که بنی بکر از اهالی همین منطقه است که آبا و اجدادش از معماران بنام در مراغه بوده‌اند.

کتیبه غربی که در آن به معمار گنبد سرخ اشاره شده است

در این دوران ساخت بناها متکی به استادکاران و کارگران محلی و سیار و بومی بود. این پیشه‌وران یعنی استادکاران، معماران، نقاشان و گچکاران و کاشیکارها و آجربران تعلیمات و فنون خود را به عنوان شاگرد در صنف مخصوص خود که مرکز محلی آن در داخل بازار در شهرها بود می‌آموختند و رسم ادامه یک پیشه در یک خانواده در طول نسلها وجود داشت؛ مانند آنچه که در خانواده معمار گنبد سرخ یعنی بکر محمد اتفاق افتاده و وی این هنر را از پدرش و پدر او نیز از جدش آموخته بوده است.

منظور از کلمه معمار یا بناء در این کتیبه‌ها کاملاً مشخص نشده است. بدین معنی که نمی‌توان تشخیص داد که این گونه اشخاص در حقیقت سر بنا یا استاد ناظر بوده‌اند که به تزئینات کار ساختمان ضمن پیشرفت، مراقبت و نظارت داشته‌اند و یا مهندسانی بوده‌اند که به تزئینات کار ساختمان ضمن پیشرفت، مراقبت و نظارت داشته‌اند و یا مهندسانی بوده‌اند که نقشه‌ها و طرحها را می‌کشیدند. البته مسلماً در طراحی نقشه و ترسیمات مشاورانی به معماران بنا کمک می‌کرده‌اند، چنانچه خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در کتاب خود از استادان بنا و مهندسان گفتگو کرده است. با توجه به اینکه در ساخت گنبد سرخ سنگ‌تراشان و آجرتراشان و آجرچینان از حرفه‌های مختلف مشغول فعالیت بودند یک هماهنگ کننده که خود اطلاعات کافی از فن مهندسی نیز داشته باشد، لازم بوده و این کسی نیست به جز استاد بنی بکر محمد که به کار ساخت بنا نظارت داشته و آن را به پایان برده است. همچنین استادان مختلفی از شهرهای مختلف دعوت به کار می‌شدند و با استعدادترین صنعت‌کاران زمان بهترین افکار و فنون استادی خود را به منظر ظهور می‌گذاشتند و برای پیشه‌وران کوچکتر که از شهری کوچکتر می‌آمدند منبع الهام و سرمشق بودند.

کتیبه‌های گنبد سرخ

گنبد سرخ مراغه دارای هفت کتیبه می‌باشد. این کتیبه‌ها شامل موارد زیر هستند که در ادامه به تجزیه و تحلیل آنها پرداخته شده است:

- ۱) کتیبه دیواره شمالی که مربوط به بانی بنای گنبد سرخ یعنی حکمرانی به نام عبدالعزیز بن محمود بن سعد می‌باشد و در سر در بنا واقع شده است.
 - ۲) کتیبه دیواره شمالی که مربوط به تاریخ ساخت بنا می‌باشد که در قسمت بالایی قوس شکسته ۶۰ سانتی‌متر بالاتر از کتیبه بانی گنبد می‌باشد.
 - ۳) کتیبه‌ای که مشخص می‌سازد معمار بنای گنبد سرخ چه کسی است و در ضلع غربی بنا واقع شده است.
 - ۴) کتیبه‌ای که آیات قرآنی از سوره زمر در آن ذکر شده و در ضلع شرقی بنا بالای قوس شکسته می‌باشد.
 - ۵) کتیبه‌ای که آیات قرآنی در آن ذکر شده و در ضلع جنوبی بنا بالای قوس شکسته است.
 - ۶) چهار کتیبه سنگی بزرگ که دو به دو در دیوار شرقی و غربی و در قسمت زیرین قوسهای شکسته کار گذاشته شده است.
 - ۷) کتیبه‌های گچی داخل گنبد سرخ.
- لازم به یادآوری است که خط کوفی به کار رفته در تحریر کتیبه‌های گنبد سرخ خط بسیار منحصر به فردی است که ترکیب آن با طرح‌های اسلیمی و با تزئینات آن بسیار زیبا و ماهرانه است. چنین روش نگارشی از خط کوفی در کتیبه‌های دیگر چندان مورد استفاده نبوده است و ویژگی آن این است که در عین حال که بسیار پیچیده نیست که زیبا و متناسب است.

۱) کتیبه دیواره شمالی:

این کتیبه بالای در ورودی بنا واقع شده است. دیواره شمالی بنا شامل دو کتیبه است که طاق نمای کوچک یا قوس شکسته‌ای که آن نیز از ویژگیهای معماری ایرانی است آنها را از یکدیگر مجزا ساخته است. زیر قوس شکسته با آجرهای تراشیده و به خط کوفی چنین نوشته شده است:

«امر ببناء هذه القبة الامير الرئيس العالم فخرالدین عماد الاسلام قوام آذربایجان ابوالعز عبدالعزیز بن محمود بن سعد یدیم الله علاه»

کتیبه دستور امیر عبدالعزیز در مورد ساخت گنبد سرخ

در این کتیبه چنین آمده که این گنبد به دستور امیر و رئیس عالم و کسی که فخر دین و استواری اسلام و پایداری آذربایجان از اوست ساخته شد. اصولاً امرای سلجوقی و دیگر پادشاهان قبلاً آرامگاهی برای خود می‌ساختند. با توجه به این که کتیبه مزبور ذکر کرده این گنبد به دستور عبدالعزیز بن محمود بن سعد ساخته شده بنابراین ممکن است که این مکان مقبره خودش باشد چون اگر این آرامگاه برای فرد دیگری ساخته می‌شد آنچنان که در این کتیبه از عبدالعزیز به صورت کامل تعریف و تمجید شده پس مسلماً برای عزیزی که به دستور او در این مقبره آرام گرفته بود مطالبی در کتیبه ذکر می‌گردید. لازم به ذکر است که امیر عبدالعزیز از امرای طایفه احمد یلیان است که این طایفه از سال ۵۱۰ هـ.ق تا حدود سالهای ۶۰۰ هـ.ق در مراغه حکومت می‌کردند.

کتیبه مذکور به خط کوفی نگاشته شده است. در هنر اسلامی خوشنویسی از هنرهای شریف است از آن رو که این هنر کلام وحی را در برابر دیدگان منور می‌کند. در هنر اسلامی و طاعات فرهنگی چون گنبد سرخ مراغه از بناهای مشهور آجری می‌باشد و نقشهای آن عمدتاً با آجرکاری و آجرتراشی طرح گردیده، بنابراین بهترین خط در چنین مواردی در معماری خط کوفی مربع است که در کتیبه‌های گنبد سرخ به کار رفته است. در قسمت فوقانی کتیبه بانی گنبد سرخ و بالای قوس شکسته کتیبه مربوط به سال ساخت گنبد سرخ قرار گرفته است.

۲) کتیبه قسمت بالای دیوار شمالی:

این کتیبه مربوط به سال ساخت گنبد سرخ می‌باشد که ذکر آن گذشت.

۳) کتیبه دیوار غربی:

کتیبه دیوار غربی مربوط به معمار و مهندس گنبد سرخ استاد بنی بکر محمد است. جنس کلیه کتیبه‌های

بیرونی گنبد سرخ از آجر قرمز و تراشیده می‌باشد.

۴) کتیبه دیوار شرقی گنبد سرخ

محتمل به نظر می‌رسد که قسمتهای تزئینی کتیبه‌ها از روی ترسیماتی که قبلاً به دقت کشیده شده بود، ساخته شده و بعضی از آنها به اندازه اصلی از روی طرحهای مرتسم با آجر نقش زده شده است. این نظریه هم با استدلال و هم از طرز عمل در دوره‌های بعد تایید می‌شود. مثلاً غیرممکن بود که یک بند کتیبه با آجر در حدود و به اندازه نغول موجود ساخت مگر آنکه قبلاً اندازه حروف و نوشته معلوم شود. در زمان حاضر سازندگان کاشی که طرحها و طرز عمل دوره‌های قبل را پیروی می‌کنند، ترسیمات را به اندازه اصلی به کار می‌برند. یک سلسله ترسیمات طرح آجرکاری که در قرن هفتم هجری قمری انجام یافته هنوز موجود است. چند صفحه از یک قرآن تزئین شده که مخصوص الجایتو نوشته شده بود، دارای طرحهای پیچیده و پرکاری است که کاملاً با تزئین گچکاری مقبره الجایتو و آثار ساختمانی گنبد آن شباهت دارد. احتمال قوی می‌رود که تزئینات این گونه نسخ خطی منبع الهام دائمی برای استادکاران ساختمانی بوده است. در دوره‌های بعد بعضی از خوشنویسان معروف هم نسخه خطی می‌نوشتند و هم طرح کتیبه‌های حاشیه‌ای ابنیه را می‌کشیدند.

کتیبه آیات قرآنی دیواره شرقی

۵) کتیبه‌های سنگی دیواره غربی و شرقی:

چهار سنگ سبز رنگ که احتمالاً از سنگهای منطقه گویجه قلعه مراغه می‌باشد در زیر قوسهای شکسته وجود دارند. این سنگها در امتداد آجرها کار گذاشته شده‌اند و روی آنان کلمات «الله و لا اله الا الله» حجاری شده است. اغلب کانی شناسان به این سنگها، سنگهای ملاکیدی می‌گویند که رنگ سبز آنان به دلیل ترکیبات عناصری است که در آنها وجود دارد. دو تکه سنگ در دیواره شرقی و دو تکه سنگ در دیواره غربی بنا باشند.

۶) کتیبه‌های داخل گنبد سرخ:

قسمت داخلی گنبد سرخ را قبلاً گچ اندود نموده بودند. اما با توجه به بناهای هم عصر این گنبد و آجرکاری دقیق و شکیل داخل آن مشخص است که قسمت داخلی این گنبد آجرکاری بوده و بحث گچ‌کاری و سفیدکاری در دوره‌های بعد اواخر دوران ایلخانیان در معماری ایرانی رواج یافت؛ چنانکه قسمت داخلی گنبد الجایتو در سلطانیه دارای گچ‌بریهای زیبایی است اما به احتمال قطع به یقین و بنا به گفته برخی از باستانشناسان و با توجه به آثار بجا مانده در دیواره‌های داخلی گنبد به نظر می‌رسد که کتیبه‌ای از جنس گچ در قسمت بین دیوار و گنبد و در قسمت داخلی وجود داشته است. محتوی این کتیبه آیاتی از قرآن کریم بوده که به مرور زمان و خصوصاً در اواخر عهد قاجار به دلیل فرسودگی فرو ریخته است.

گنبد

همانند ایوان، گنبد بارزترین عنصر معماری ایرانی است. بررسی‌های مختلف نشان می‌دهند که گنبد سرخ مراغه دارای گنبدی دو پوش بوده است. پوشش داخلی آن که بصورت عرقچین می‌باشد پابرجا است؛ اما پوشش خارجی آن به شکل هرمی بوده و کاملاً فرو ریخته است. گنبد‌های دو پوش هرمی ویژگی عمده گنبد‌های دوران سلجوقی است که شباهت تامی با چادرهای قبایل ترکمان سلجوقی دارد. اتاق و نمازخانه گنبد سرخ به شکل مربع است. معمار بنای گنبد سرخ با کاربردی‌های سه گوش، گوشه‌های اتاق مربع شکل را تبدیل به شانزده ضلعی نموده و سپس با صاف کردن انحرافات باقیمانده سطح مربوطه را تبدیل به دایره کرده است. گنبد هرمی و نوک تیز بیرونی گنبد سرخ پس از گنبد داخلی ساخته شده و ارتفاع آن از اضلاع هشت ضلعی، هشت متر و به اندازه قطر داخلی هشت ضلعی‌ها بوده است. بنابه یک فرضیه: مردم محلی معتقدند که این گنبد هرمی توسط مردم تخریب شده و داخل آن اشیای عتیقه‌ای بوده که به سرقت رفته است. مسلماً هرم مذکور نیز هشت ضلعی بوده که نوکی تیز داشته است.^۲

کتیبه‌های آجری خط کوفی در هنر معماری سده ششم هجری / یوسف بیگ باباپور

پیام بهارستان / د. ۲، س. ۲، ش. ۵ / پائیز ۱۳۸۸

